

Soldaten

Van Harald Welzer verscheen eveneens bij uitgeverij Ambo

De klimaatoorlogen

Daders

Sönke Neitzel
Harald Welzer

Soldaten

Over vechten, doden en sterven

Vertaald uit het Duits door René van Veen,
Marten de Vries en Marcel Misset

Ambo|Amsterdam

ISBN 978 90 263 2456 7

© 2011 S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main

© 2012 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,

Amsterdam, René van Veen, Marten de Vries en Marcel Misset

Oorspronkelijke titel Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben

Oorspronkelijke uitgever S. Fischer Verlag

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Don Mc Cullin/Contact Press Images/Hollandse Hoogte

Foto Sönke Neitzel © Petra A. Killick

Foto Harald Welzer © Siegrun Appelt

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Inhoud

Twee prologen	7
De oorlog gezien door soldatenogen: analyse van het referentiekader	16

DE WERELD VAN DE SOLDAAT

Het referentiekader van het Derde Rijk	45
Het referentiekader van de oorlog	63

VECHTEN, DODEN EN STERVEN

Doodschieten	81
Autotelisch geweld	87
Avonturenverhalen	93
De esthetiek van het verwoesten	100
Plezier	104
Jacht	107
Tot zinken brengen	112
Oorlogsmisdaden: doden als bezetter	117
Misdaden tegen krijgsgevangenen	134
Uitroeiing	145
Het referentiekader van de uitroeiing	166
Meeschieten	184
Verontwaardiging	192
Fatsoen	200
Geruchten	204
Emoties	209
Seks	217
Techniek	229

Geloof in de overwinning 247
Geloof in de Führer 264
Ideologie 283
Militaire waarden 294
Waffen-ss 348
Resumé: Het referentiekader van de oorlog 375
Hoe nationaalsocialistisch was de oorlog van de Wehrmacht? 379

Bijlage 403
Dankwoord 411
Gebruikte afkortingen 413
Noten 415
Geraadpleegde literatuur 463
Plaatsnamenregister 477
Zakenregister 481

Twee prologen

Eerste proloog

Sönke Neitzel

Het was een typisch Engelse novemberdag: laaghangende bewolking, miezerregen en slechts acht graden. Zoals zo vaak eerder had ik de District Line naar Kew Gardens genomen, was ik uitgestapt op dit pittoreske metrostation in het zuidwesten van Londen en haastte ik mij naar de Britse National Archives om me daar in oude documenten te begraven. De regen was dit keer nog vervelender dan anders, wat mijn haast vergrootte. Bij de ingang stond – zoals altijd – een indrukwekkend aantal bewakers. Mijn tas werd vluchtig doorzocht. Ik liep langs het boekhandeltje naar de garderobe en daarna de trap op naar de leeszaal. Door de oogverblindend groene vloerbedekking van de leeszaal wist ik dat hier sinds mijn laatste bezoek nog niets was veranderd.

Dat had plaatsgevonden in de herfst van 2001, toen ik als gastdocent aan de universiteit van Glasgow was verbonden en ik mezelf een kort bezoek aan Londen had toegestaan. Een paar weken daarvoor was ik op Michael Gannons boek over de ommekeer in de Slag om de Atlantische Oceaan in mei 1943 gestuit. Daarin waren ook enkele pagina's opgenomen met een verslag van een afgeluisterd gesprek tussen U-bootmatrozen. Dat had mijn nieuwsgierigheid gewekt. Ik was op de hoogte van het bestaan van verslagen van verhoren van Duitse gevangenen, maar van geheime af luisterpraktijken had ik nog nooit gehoord. Dit spoor wilde ik beslist nazoeken. Ik verwachtte echter niet een sensationele ontdekking te doen. Ik dacht dat het hooguit een aantal korte onsamenhangende gesprekken tussen deze en gene zou betreffen. Het was me al vaker overkomen dat hoopvol lijkende aanwijzingen over zogenaamd nieuwe bronnen uiteindelijk op niets uitdraiden.

Dat was deze keer anders. Op mijn tafeltje landde een dik pak documenten van om en nabij achthonderd pagina's, dat met slechts een touwtje was dicht-

gebonden. De dunne vellen papier lagen keurig op elkaar: ik moest een van de eersten zijn die dit onder ogen kreeg. Ik liet mijn blik over de eindeloze woordelijke verslagen van gesprekken tussen Duitse marinesoldaten, vooral U-bootmatrozen, gaan. Deze achthonderd pagina's waren alleen nog maar van september 1943. Als er verslagen waren van september, dan moesten die er ook zijn van oktober en van november 1943. En hoe zat het met de andere oorlogsjaren? En inderdaad, ook van andere maanden waren er zulke dikke pakken. Langzaam drong tot me door dat ik op het topje van een ijsberg was gestuit. Opgewonden vroeg ik om steeds weer andere documenten. Naar het bleek waren niet alleen U-bootmatrozen, maar ook lucht- en landmachtsoldaten afgeluisterd. Ik ging helemaal op in de gesprekken en werd als het ware de wereld van de oorlog binnengezogen, die zich steeds verder aan me openbaarde. Ik hoorde bij wijze van spreken de soldaten praten, zag hen gebaren en discussiëren. Vooral de openheid waarmee ze over vechten, doden en sterven spraken verraste me.

Met kopieën van een aantal interessante passages in mijn koffer vloog ik terug naar Glasgow. De volgende dag liep ik op het geschiedenisinstituut professor Bernard Wasserstein tegen het lijf, die ik van mijn vondst vertelde. Ik zei dat het vermoedelijk een totaal nieuwe bron betrof, waaraan wellicht een dissertatie kon worden gewijd. 'You want to give it away?' vroeg hij verbaasd. Zijn reactie bleef nog lang door mijn hoofd spoken. Nee, hij had gelijk: deze schat moest ik zelf boven water halen.

Daarna reisde ik keer op keer naar Londen en werd me langzaam duidelijk wat ik had gevonden. De Britten hadden gedurende de oorlogsjaren duizenden Duitse en enkele honderden Italiaanse krijgsgevangenen systematisch afgeluisterd, de passages die hun het interessantst voorkwamen vastgelegd op wasplaten en daarvan afschriften gemaakt. De verslagen hadden de oorlog overleefd en waren in 1996 vrijgegeven. In de jaren daarna had echter niemand het belang van deze bron ingezien. De afschriften waren onontdekt op de planken blijven liggen.

In 2003 publiceerde ik de eerste uittreksels. Twee jaar later volgde een uitgave met bijna tweehonderd afgeluisterde gesprekken van Duitse generaals. Daarmee was nog maar een klein deel van het materiaal geopenbaard. Niet lang daarna stuitte ik in de National Archives van de Verenigde Staten in Washington op een vergelijkbare verzameling documenten, twee keer zo groot als de Britse, ofwel nog eens honderdduizend pagina's. De analyse van deze nagenoeg onoverzienbare hoeveelheid documenten kon ik onmogelijk in mijn eentje verrichten.

Tweede proloog

Harald Welzer

Toen Sönke Neitzel me over de telefoon over zijn vondst vertelde, was ik sprakeloos. Tot dusver hadden we onze onderzoeken naar de perceptie van geweld en de bereidheid te doden moeten baseren op een aantal zeer problematische bronnen: op gerechtelijke onderzoeksstukken, veldpost, ooggetuigenverslagen en memoires. Aan deze bronnen kleefte steeds hetzelfde grote nadeel: het betrof telkens uitspraken, verslagen en beschrijvingen die zeer bewust waren gedaan of opgesteld en die daarnaast ook nog tot iemand gericht waren – een officier van justitie, een echtgenote of een algemeen publiek – voor wie men om zeer uiteenlopende redenen een eigen beeld van de werkelijkheid wilde schetsen. Als de soldaten in de kampen met elkaar spraken, hadden ze daarmee geen bijbedoelingen. Ze vermoedden totaal niet dat hun verhalen ooit eens als ‘bron’ zouden dienen, laat staan in druk zouden verschijnen.

Uitspraken in gerechtelijke onderzoeksstukken, autobiografieën en interviews met ooggetuigen hebben daarnaast het nadeel dat ze afkomstig zijn van personen die bekend zijn met de afloop van de gebeurtenissen. Iedereen heeft ruim de tijd gehad zijn belevenissen en zijn visie daarop te laten aansluiten op zijn kennis achteraf. Maar hier, in de door Neitzel opgespoorde bron, spraken mannen op het moment zelf over de oorlog en deelden ze hun gedachten daarover. Deze bron geeft ons een nieuw, uniek inzicht in de mentaliteit van de Wehrmacht, het leger van het Derde Rijk, en misschien zelfs in die van het hele militaire apparaat. Ik werd meteen enthousiast door wat Neitzel vertelde en we spraken zo snel mogelijk af.

Het was me volstrekt duidelijk dat ik als sociaal psycholoog het materiaal pas goed kon analyseren als ik eerst een diepgaande kennis van de Wehrmacht op zou doen. Aan de andere kant zou iemand die de gespreksverslagen louter als geschiedkundig materiaal opvatte de vele communicatieve en psychologische aspecten ervan over het hoofd kunnen zien. We hadden beiden al veel vaker onderzoek verricht naar de periode van het Derde Rijk. Niettemin hanteerden we totaal verschillende benaderingen van de dialogen van de gevangenen. Alleen door onze beider vakgebieden – de sociale psychologie en de geschiedkunde – te combineren zouden we ons op een adequate manier een weg kunnen banen door het materiaal uit deze voor de mentaliteitsgeschiedenis unieke bron en tot een nieuwe visie op het handelen van soldaten kunnen komen. We wisten de Gerda Henkelstichting en de Fritz Thyssen-

stichting onmiddellijk te overtuigen van ons idee een groot onderzoeksproject op te zetten. Daardoor konden we al snel na onze eerste afspraak over de financiële middelen beschikken om een onderzoeksgroep¹ op te zetten die zich over de enorme hoeveelheid verslagen kon buigen. De Britse geschriften en grote delen van het Amerikaanse materiaal werden gedigitaliseerd, waarna de inhoud door speciale software werd geanalyseerd. Na een intensieve en boeiende samenwerking van meer dan drie jaar – een periode waarin we een stuk wijzer zijn geworden en oude opvattingen hebben moeten laten varen omdat ze door onze bron werden tegengesproken – is dit het moment om met de eerste bevindingen voor de dag te komen.

Waarover soldaten met elkaar praten

SCHMID: Ik heb een keer een verhaal gehoord over twee snotneuzen van vijftien. Ze droegen uniformen en schoten driftig mee, maar werden gevangengenomen. [...] Ik heb zelf ook gezien dat de Russen zulke jonge knapen bij zich hadden. Zelfs twaalfjarigen, die dan bij de muziek zaten bijvoorbeeld, ook in uniform. We hadden een keer een Russisch muziekkorps, dat maakte toch een muziek, man! Daar werd ik echt helemaal sprakeloos van. Er zat in die muziek iets verstilds, ze was vol verlangen. Daardoor zag je die Russische verten echt voor je liggen. Dat was geweldig. Daar genoot ik echt van. Dat was zo'n militaire kapel. [...] In elk geval moesten die jongens daarna naar het westen lopen. Daarbij moesten ze op de weg blijven. Maar bij de eerste de beste bocht proberen ze in het bos te verdwijnen. Meteen krijgen ze op hun donder. Ze zijn nog maar net uit het zicht of ze sluipen weer van de weg af. Hup en ze zijn weg. Er wordt meteen een hele groep bijeengeroepen die naar ze op zoek moet. [...] Die heeft ze allebei weten te vinden. Dat waren die twee. Ze waren zo fatsoenlijk om ze niet meteen om het leven te brengen, maar ze hebben ze voor de tweede keer voor de regimentcommandant gebracht. Ze hadden vanzelfsprekend hun leven verspeeld. Ze moesten hun eigen grafgraven, twee kuilen, en vervolgens wordt de eerste doodgeschoten. Maar die valt niet in het graf, hij valt voorover. Dan zeggen ze tegen de ander dat hij de eerste in het gat moet gooien voordat hij zelf zal worden doodgeschoten. Dat deed hij met een enorme grijns op z'n gezicht! Zo'n snotneus van vijftien! Geen idee of dat nou fanatisme of idealisme was, maar in elk geval een van de twee!²

Dit verhaal, op 20 juni 1942 verteld door sergeant-majoor Schmid, is karakteristiek voor de manier waarop de soldaten in hun afgeluisterde gesprekken met elkaar spraken. Zoals in een gewoon dagelijks gesprek wisselt de verteller associatief voortdurend van onderwerp. Midden in zijn verhaal valt Schmid naar aanleiding van het woord ‘muziek’ in hoe verzot hij is op Russische muziek, hij geeft daarvan een korte beschrijving en gaat vervolgens verder met het eigenlijke verhaal. Dat begint tamelijk onschuldig, maar loopt tragisch af. Hij vertelt over het doodschieten van twee jonge Russische soldaten, die niet eenvoudig werden gedood, maar eerst hun eigen graf moesten graven. Bij de executie doet zich een probleem voor dat tot de moraal van het verhaal leidt: de jongen die op het punt staat gedood te worden, ontpopt zich als ‘fanaticus’ of ‘idealist’. De sergeant-majoor geeft uiting aan zijn bewondering hierover.

Op het eerste gezicht hebben we hier te maken met een in onze ogen opmerkelijk allegaartje van onderwerpen: oorlog, vijandelijke soldaten, jonge knapen, muziek, Russische verten, oorlogsmisdaden, bewondering. Ze lijken niet op elkaar aan te sluiten, maar hebben toch allemaal in een en hetzelfde verhaal een plaats gekregen. Dat is het eerste wat geconstateerd kan worden: de verhalen waar het hier om gaat zijn anders dan men zou verwachten. Ze voldoen niet aan de criteria van eenheid, consistentie en logica. Ze hebben primair de functie spannend en interessant te zijn en aan de gesprekspartner ruimte en aanknopingspunten te bieden om opmerkingen te maken of vervolgens zelf een verhaal te vertellen. Daarom springen ze net als gewone gesprekken van de hak op de tak, wemelen ze van de onderbrekingen en worden er naar hartenlust nieuwe verhaallijnen aan toegevoegd. Ze hebben vooral de functie van het creëren van consensus en eensgezindheid. Mensen praten niet alleen met elkaar om informatie uit te wisselen, maar ook om een band op te bouwen, om te bepalen wat men met elkaar gemeen heeft en om zich ervan te vergewissen dat hun leefwereld dezelfde is. Die wereld bestaat in dit geval uit oorlog en dat leidt ertoe dat hun gesprekken weinig alledaags overkomen. Dat is echter alleen in onze perceptie het geval en niet in die van de soldaten.

In deze gesprekken zijn de gewelddadigheden, de meedogenloosheid en de kilte van de oorlog normale onderwerpen. Dat maakt op de hedendaagse lezer, ruim zestig jaar nadat de gebeurtenissen hebben plaatsgevonden, steeds weer diepe indruk. Wie kennisneemt van de verhalen doet dat hoofdschuddend, is geschokt en niet zelden volkomen van zijn stuk gebracht. Die morele verontwaardiging moet de lezer echter laten varen omdat hij anders

niet tot een juist begrip van de wereld van deze soldaten kan komen. De manier waarop over gewelddadigheden wordt gesproken, maakt slechts duidelijk dat moord en bruuft geweld deel uitmaakten van het dagelijks leven van de vertellers en hun toehoorders, dat het niets bijzonders was. Ze kunnen daar uren over praten, maar ook over bijvoorbeeld vliegtuigen, bommen, radar-apparatuur, steden, landschappen en vrouwen.

MÜLLER: Ik was een keer in Charkov en daar was op de binnenstad na alles verwoest. Een prachtige stad, waar ik prachtige herinneringen aan heb. Iedereen sprak wel wat Duits. Hadden ze op school geleerd. In Taganrog had je ook geweldige bioscopen en verrukkelijke strandtenten. Daar, bij de samenloop van de Don en de Donetz, heb ik veel gevlogen. Ik ben overal geweest. Mooie omgeving. Ook met de vrachtwagen ben ik overal geweest. Overal dwangarbeidsters.

FAUSST: Dat meen je niet!

MÜLLER: Ze legden wegen aan. Bloedmooie meisjes. We reden erlangs en trokken ze gewoon de auto in, legden ze plat en gooiden ze er daarna weer uit. Wat hebben die gevloekt, zeg!³

Zo praten mannen met elkaar. De twee militairen, een soldaat en een sergeant van de luchtmacht, onderhouden zich met elkaar over de toeristische aspecten van de Russische veldtochten praten over ‘prachtige steden’ en ‘prachtige herinneringen’, maar opeens is de spontane verkrachting van dwangarbeidsters het onderwerp. De soldaat vertelt het terloops als een kleine anekdote om daarna zijn reisbeschrijving te vervolgen. Dit is tekenend voor wat als bespreekbaar geldt en voor de onderlinge verwachtingen in de afgeluisterde gesprekken. Geen enkel verhaal over begaan geweld druist in tegen de verwachtingen van de luisteraar. Verslagen van moordpartijen, verkrachtingen en berovingen behoren tot het alledaagse repertoire van oorlogsverhalen. Verhalen over zulke onderwerpen leiden slechts zelden tot discussies, het uiten van morele bezwaren of zelfs maar tot verschil van mening. Hoe gewelddadig de verhalen ook, de gevangenen voeren hun gesprekken altijd in goede harmonie. Ze begrijpen elkaar, leven in dezelfde wereld, wisselen verhalen uit over de voorvallen die hen bezighouden en over zaken die ze hebben gezien of gedaan. Ze vertellen en interpreteren de verhalen binnen een historisch, cultureel en situationeel kader: het referentiekader.

In dit boek willen wij dit referentiekader reconstrueren en beschrijven ten einde tot een begrip te komen van de wereld van soldaten, van hoe ze zichzelf

en hun vijanden zagen, van hun denkbeelden over Adolf Hitler en het nationaalsocialisme, en waarom ze doorvochten toen de strijd al verloren leek.

Ook willen we achterhalen in hoeverre dit ook een ‘nationaalsocialistisch’ referentiekader was. Waren deze in krijgsgevangenschap verkerende, doorgaans goedaardige en vriendelijke mannen ‘ideologische strijders’ die in een ‘vernietigingsoorlog’ ten strijde waren getrokken teneinde willekeurig racistische misdaden te plegen en tot massamoord over te gaan? In hoeverre voldoen ze aan het in de jaren negentig door Daniel Goldhagen geschetste beeld van de ‘bereidwillige beulen’? Of komt hun doen en laten eerder tegemoet aan de genuanceerdere voorstelling van zaken in de twee tentoonstellingen over de Wehrmacht van het Hamburgse Institut für Sozialforschung die jarenlang in tal van Duitse steden te zien waren, die ook steeds weer naar voren komt uit de talloze individuele bijdragen van historici over de misdaden van de Wehrmacht?

Het nu overheersende beeld van de Wehrmachtsoldaat is dat van iemand die deel uitmaakte van een gigantische vernietigingsmachine en zodoende actief deelnam aan misdaden van een onvoorstelbare massaliteit. Het staat zonder meer vast dat de Wehrmacht heeft deelgenomen aan alle mogelijke misdaden: van de executies van burgers tot aan de systematische moord op Joodse mannen, vrouwen en kinderen. Dat zegt echter niets over de vraag of en in welke mate individuele soldaten daarbij betrokken waren. Het zegt vooral niets over hoe ze daar zelf tegenover stonden: of ze dergelijke misdaden bereidwillig dan wel met afschuw of in het geheel niet begingen. Ons materiaal geeft daarover tot in alle details opheldering, wat zal leiden tot andere ideeën over ‘de’ Wehrmacht dan de nu gangbare.

Daarbij moet rekening worden gehouden met het feit dat mensen alles wat ze op hun pad tegenkomen nooit onbevooroordeeld, maar altijd door een bepaalde bril waarnemen. Elke cultuur, elk historisch tijdperk, elk economisch systeem, kortom elk bestaan kent zijn modellen die de waarneming en de interpretatie van belevenissen en gebeurtenissen beïnvloeden. De gespreksverslagen tonen op het moment zelf met welke ogen soldaten naar de oorlog kijken en hoe ze daarover praten. Wat blijkt is dat hun benadering van de oorlog en hun conversaties over gevechtshandelingen afwijken van de nu gangbare opinie daarover, onder andere doordat zij – in tegenstelling tot ons – de afloop van de oorlog nog niet kenden en ook niet wisten wat er uiteindelijk van het Derde Rijk en de Führer terecht zou komen. Hun gedroomde en werkelijke toekomst, die voor hen nog helemaal openliggen, is voor ons al lang verleden tijd. De meerderheid is nauwelijks geïnteresseerd in ideologie, po-

litiek, de wereldorde en dergelijke. Ze voeren geen oorlog uit overtuiging, maar omdat ze soldaten zijn en vechten hun beroep is.

Velen zijn antisemiet, maar dat hoeft nog niet te betekenen dat ze nazi's zijn en heeft ook niets uitstaande met hun bereidheid te doden. Een flink aantal koestert weliswaar een haat tegen 'de Joden', maar is verontwaardigd over de moordpartijen op de Joden. Sommigen zijn faliekant tegen de nazi's, maar steunen wel nadrukkelijk de anti-Joodse politiek van het naziregime. Een deel is geschokt over het feit dat het Duitse leger honderdduizenden Russische krijgsgevangenen heeft laten verhongeren, maar aarzelt niet om zelf een krijgsgevangene te doden op het moment dat het hun te gecompliceerd of te gevaarlijk lijkt die gevangene te bewaken en af te leveren in het kamp. Enkelen ervaren de 'humane' opstelling van de Duitsers als een probleem, maar vertellen in één adem gedetailleerd over hoe ze hele dorpen hebben uitgemoord.

In veel van de verhalen wordt bovendien overduidelijk overdreven en gepocht, maar dan wel over heel andere zaken dan waarover de moderne man bluft. In de soldatengesprekken wordt ook opgeschept over buitenissig geweld, verkrachtingen, het doodschieten van mensen of het tot zinken brengen van koopvaardij schepen. Soms kunnen we vaststellen dat de verhalen niet kloppen, maar juist in die gevallen wekt het verbazing waarmée de soldaten indruk willen maken, bijvoorbeeld met het tot zinken brengen van een kindertransport. Wat bespreekbaar is en ook daadwerkelijk wordt gezegd, betreft andere onderwerpen dan tegenwoordig. Het zijn dan ook andere zaken waarmee iemand aanzien verwerft of dat op z'n minst hoopt te krijgen. Gewelddadig gedrag is onmiskenbaar een van die zaken.

Daarnaast lijken de meeste verhalen te wemelen van de tegenstrijdigheden. Dit is echter alleen het geval wanneer wordt uitgegaan van het standpunt dat mensen handelen in overeenstemming met hun 'attitudes' en dat dergelijke attitudes vooral ingegeven worden door ideologische opvattingen, theorieën en levensovertuigingen.

In werkelijkheid handelen mensen zoals ze denken dat van hen verwacht wordt, hetgeen dit boek zal aantonen. En dat hangt niet zozeer samen met een abstracte 'levensbeschouwing' als wel met zeer concrete zaken als waar en wanneer een soldaat wordt ingezet, met welk doel en in welke functie, en bovenal met de groep waartoe hij behoort.

Om te begrijpen en te kunnen verklaren waarom Duitse soldaten vijf jaar lang met tot dan toe ongekende wreedheid oorlog hebben gevoerd – met als gevolg een explosie van geweld die meer dan 50 miljoen mensen het leven kostte en een heel continent verwoestte – is het noodzakelijk te achterhalen

met welke ogen zij naar hun oorlog keken. Het volgende hoofdstuk zal allereerst uitgebreid ingaan op de factoren die de zienswijze van de soldaten stuurden en bepaalden, ofwel hun referentiekader. Wie geen belangstelling heeft voor het referentiekader van het Derde Rijk en zijn militairen, maar vooral nieuwsgierig is naar hun verhalen en dialogen over geweld, techniek, uitroeiing, vrouwen of de Führer, verwijzen we door naar pagina 79. Na een gedetailleerde beschrijving van de visie van de soldaten op vechten, doden en sterven vergelijken we de oorlog die de Wehrmacht voerde ten slotte met andere oorlogen. Daaruit moet blijken wat ‘nationaalsocialistisch’ was aan deze oorlog en wat niet. We kunnen nu al zeggen dat veel van onze bevindingen de lezer zullen verrassen.

De oorlog gezien door soldatenogen: analyse van het referentiekader

De ontzetting, weet u, de ontzetting die we in het begin voelden over het feit dat de ene mens een ander zo kon behandelen, die verdween op een gegeven moment. Ja, zo gaat dat, nietwaar? Ik merkte ook bij mezelf dat we er uiteindelijk eigenlijk relatief cool, zoals dat tegenwoordig zo mooi heet, onder bleven.

- Een voormalige gevangene van het concentratiekamp Gusen

Mensen zijn geen honden van Pavlov. Ze vertonen geen geconditioneerde reflexen op steeds dezelfde impulsen. Tussen impuls en reactie treedt bij mensen iets bijzonders op dat hun bewustzijn uitmaakt en de menselijke soort onderscheidt van alle andere levensvormen: mensen geven duiding aan hun waarneming, en pas op grond daarvan trekken ze conclusies, beslissen en ageren ze. Mensen handelen dan ook nooit op basis van objectieve criteria, zoals aangenomen werd binnen de theorie van het marxisme. Ze handelen ook niet na eerst kosten en baten te hebben afgewogen, zoals de 'rational choice'-theoretici uit de sociale en economische wetenschappen ons zo lang hebben willen laten geloven. Oorlog is net zomin het gevolg van een kosten-batenanalyse als dat hij noodzakelijk voortvloeit uit objectieve omstandigheden. Een voorwerp gehoorzaamt in zijn val altijd de wet van de zwaartekracht, maar wat mensen doen, kunnen ze altijd ook anders doen. Het is ook niet zoiets raadselachtigs als 'mentaliteit' waardoor iemand zus of zo doet, hoewel zijn psychische instelling ongetwijfeld van invloed is op zijn doen en laten. Een bepaalde mentaliteit gaat aan een beslissing vooraf, maar bepaalt haar niet. Ook wanneer de menselijke waarneming en actie worden ingeperkt door maatschappelijke, culturele, hiërarchische en biologische respectievelijk antropologische omstandigheden, blijft er altijd genoeg ruimte over voor duiding en handeling. Kunnen interpreteren en beslissen veron-

derstelt echter een zeker kader waarbinnen de duiding plaatsvindt, evenals kennis van hetgeen waarmee iemand wordt geconfronteerd en van welke beslissing welke gevolgen heeft. Dit kader biedt een stramien aan richtlijnen voor duiding en ordent zodoende de werkelijkheid: het referentiekader.

Er zijn grote verschillen in referentiekaders per tijdperk en cultuur: een orthodoxe moslim beoordeelt seksueel gedrag als zedig of juist verwerpelijk vanuit een ander referentiekader dan een wereldse Europeaan. Maar niemand uit deze twee groepen kan een interpretatie geven aan wat hij waarneemt zonder gebruik te maken van referenties, die hij niet zelf kiezen kan, die zijn waarneming en interpretatie beïnvloeden, vormen en in belangrijke mate ook sturen. Dat betekent niet dat in bijzondere situaties iemand niet buiten zijn referentiekader kan treden. Het is mogelijk dat hij iets nieuws ziet en denkt, maar dat komt relatief zelden voor.

Referentiekaders leiden tot een economie van het handelen: het overgrote deel van de waarnemingen laat zich onderbrengen in het stramien van wat bekend is. Dat ontlast. Niemand hoeft steeds bij nul te beginnen en telkens weer antwoord te geven op de vraag wat er eigenlijk gebeurt. Het leeuwendeel van de antwoorden op die vraag kan zo opgeroepen worden: ze liggen voor het grijpen binnen een cultureel kader en in alle opgebouwde kennis. In de vorm van routines, gewoonten en zekerheden biedt dit een oplossing voor het overgrote deel van de vraagstukken waarop een individu tijdens zijn leven stuit waarmee hij enorm wordt ontlast.

Omgekeerd houdt dit in dat wie menselijk gedrag wil verklaren eerst tot een reconstructie moet komen van het referentiekader waarbinnen dit gedrag plaatsvond. Welke ordening lag ten grondslag aan hun waarnemingen en de conclusies die ze daaruit hebben getrokken? Voor deze reconstructie is louter een analyse van de feitelijke omstandigheden volstrekt ontoereikend. Ook een mentaliteit kan niet verklaren waaróm iemand iets heeft gedaan, vooral niet wanneer personen met dezelfde mentale instelling onder vergelijkbare omstandigheden tot totaal andere conclusies en beslissingen komen. Dit is ook het probleem met veel theorieën over ideologische oorlogen of totalitaire regimes: de vraag blijft immers altijd in hoeverre ‘wereldbeschouwing’ of ‘ideologie’ een plaats heeft gevonden binnen de individuele waarneming en duiding en in hoeverre ze hebben doorgewerkt in het handelen van het individu. Om tot een begrip daarvan te komen, willen we de methode van de referentiekaderanalyse – een hulpmiddel om tot een reconstructie van menselijke waarnemingen en duidingen binnen een bepaalde historische context te komen – hier toepassen op de situatie van Duitse soldaten in de Tweede Wereldoorlog.

De methode van de referentiekaderanalyse is gebaseerd op de gedachte dat het zonder een reconstructie van wat iemand ‘gezien’ heeft – binnen welk duidingsstramien de waarneming van een situatie plaatsvond, op welke denkbeelden en samenhangen die was gestoeld, en hoe deze waarneming werd geïnterpreteerd – niet mogelijk is tot een begrip te komen van menselijke interpretatie en handelingen. Als geen rekening wordt gehouden met het referentiekader kan het niet anders dan dat wetenschappelijke analyses van gedrag uit het verleden een normatief karakter krijgen, aangezien de pogingen tot begrip dan gebaseerd zijn op de normen van nu. In zo’n geval krijgen historische oorlogshandelingen en gewelddadige gebeurtenissen vaak het predikaat ‘afgrijselijk’ mee, hoewel ‘afgrijselijk’ in het geheel geen analytische, maar een morele kwalificatie is. Om dezelfde reden geldt het gedrag van geweldplegers vaak al bij voorbaat als abnormaal of ziekelijk, hoewel hetzelfde geweld vanuit een reconstructie van hun visie op de wereld wellicht aannemelijk en begrijpelijk is. Wij willen hier dan ook met behulp van referentiekaderanalyse een niet-morele, niet-normatieve blik op het in de Tweede Wereldoorlog uitgeoefende geweld werpen om zo tot een begrip te komen van de voorwaarden waaronder psychisch heel normale mensen onder bepaalde omstandigheden dingen doen die ze onder andere omstandigheden nooit zouden doen. Daarbij onderscheiden we referentiekaders op vier verschillende niveaus.

Referentiekaders op het eerste niveau omvatten de sociohistorische achtergrond van het menselijke gedrag in een willekeurige periode. Doorgaans is niemand zich bewust van de ordenende werking van dit referentiekader: geen enkel mens geeft zich er tijdens het lezen van de krant rekenschap van dat hij deel uitmaakt van de christelijke Europese cultuur en dat zijn beoordeling van bijvoorbeeld een Afrikaanse politicus gegrondvest is op de normen van die cultuur. Het referentiekader op het eerste niveau betreft wat Alfred Schütz de ‘*assumptive world*’ noemde: het als vanzelfsprekend ervaren bestaan van de wereld zoals die is, van wat daarin als ‘goed’ en ‘kwaad’, als ‘juist’ of ‘onjuist’ geldt, wat eetbaar is en wat niet, welke afstand je inneemt tot een gesprekspartner, wat als beleefd en onbeleefd geldt enzovoort. Deze ‘gevoelde wereld’ openbaart zich veel meer op een onbewust en emotioneel dan op reflexief niveau.¹

Referentiekaders op het tweede niveau zijn concreter in zowel historisch als cultureel en vaak ook geografisch opzicht. Ze omvatten een sociohistorisch kader dat in veel opzichten beperkt is. Voorbeelden hiervan zijn de machtsperiode van een bepaald regime, de geldigheidsduur van een opvat-

ting of de geschiedenis van een historisch verschijnsel als het Derde Rijk.

Referentiekaders op het derde niveau zijn nog specifiek. Ze betreffen de concrete context van sociohistorische gebeurtenissen waarbinnen bepaalde personen hun handelingen verrichten, bijvoorbeeld een oorlog waarbinnen soldaten strijd leveren.

Referentiekaders van het vierde niveau hebben betrekking op de persoonlijke eigenschappen, op de individuele wijze van waarnemen, interpretatiepatronen, gevoelde verplichtingen enzovoort van iemand in een bepaalde situatie. Op dit niveau gaat het om de psychologie van het individu, om karaktertrekken en om de individuele wijze waarop iemand tot een beslissing komt.

In dit boek analyseren wij de referentiekaders van het tweede en derde niveau omdat het voorhanden bronnenmateriaal ons vooral daartoe de mogelijkheid biedt.

Het gaat ons dus om de wereld van het Derde Rijk, waartoe de soldaten van de Wehrmacht behoorden, en om de analyse van concrete handelingssituaties binnen het leger en de oorlog. Over de persoonlijkheid van de individuele soldaten – het referentiekader van het vierde niveau – weten we doorgaans niets, en zonder uitzondering te weinig om op grond daarvan bijvoorbeeld te kunnen verklaren welke gebeurtenis in iemands leven of welke karaktertrek ertoe heeft geleid dat de een er geen enkel probleem mee had een medemens te doden en de ander daar vol afgrijzen voor terugdeinsde.

Voordat we een begin maken met de eigenlijke analyse, dienen we eerst de verschillende domeinen binnen de referentiekaders op een rijtje te zetten.

Basale oriëntatie: wat gebeurt hier eigenlijk?

Op 30 oktober 1938 onderbreekt de Amerikaanse radiozender CBS zijn programma voor een bijzondere mededeling: op Mars heeft zich een gasexplosie voorgedaan als gevolg waarvan een wolk waterstof met hoge snelheid de aarde nadert. Midden in een interview van een verslaggever met een astronomie-professor dat als doel heeft duidelijkheid te verkrijgen over het naderende gevaar, komt het volgende bericht: seismografen hebben een schok met de kracht van een grote aardbeving geregistreerd. Het gaat vermoedelijk om de inslag van een meteoriet. Daarna volgen de mededelingen elkaar in hoog tempo op. Nieuwsgierigen gaan op zoek naar de plek van de inslag. Daaruit

komen even later buitenaardse wezens tevoorschijn, die de aanval inzetten op de nieuwsgierigen. Op andere plekken slaan nog meer objecten in en hele legers buitenaardsen zetten de aanval in. Het militaire apparaat wordt ingezet, maar zonder veel resultaat. De buitenaardse wezens koersen op New York af. Het leger zet gevechtsvliegtuigen in en mensen vluchten weg van het gevaar. Er breekt paniek uit.

Op dat moment wisselt het referentiekader. Tot en met de inzet van gevechtsvliegtuigen is dit slechts de beschrijving van het hoorspel dat Orson Welles had gebaseerd op de roman *The War of the Worlds* van H.G. Wells, maar de in paniek vluchtende mensen waren echt. Van de 6 miljoen Amerikanen die naar deze gedenkwaardige radio-uitzending luisterden, namen 2 miljoen de aanval door buitenaardse wezens voor realiteit aan. Sommigen pakten zelfs in alle haast hun spullen en gingen de straat op om de gevreesde buitenaardse gasaanval te ontvluchten. Telefoonverkeer was urenlang onmogelijk. Het duurde vele uren voordat algemeen bekend werd dat de aanval niet meer dan een verzinsel was.² Deze legendarische gebeurtenis, waardoor Orson Welles op slag een beroemdheid werd, maakt op indringende wijze duidelijk dat de sociaalpsycholoog William I. Thomas het bij het rechte eind had toen hij in 1917 de volgende stelling poneerde: 'Als mensen een situatie interpreteren als werkelijk bestaand, dan zijn de gevolgen daarvan ook werkelijk bestaand.' Een inschatting van de werkelijkheid kan onjuist of irrationeel zijn, maar de daarop gebaseerde gevolgtrekkingen creëren niettemin een nieuwe werkelijkheid.

Zo hielden alle luisteraars die niet hadden meegekregen dat *The War of the Worlds* een hoorspel betrof, de buitenaardse invasie voor werkelijkheid. Daarbij mag overigens niet vergeten worden dat door de gebrekkige communicatiemiddelen van die tijd een snelle toetsing van het werkelijkheidsgehalte van een en ander niet mogelijk was. De bewoners van een huizenblok die de straat op vluchtten, belandden daar te midden van een menigte mensen die hetzelfde hadden gedaan. Hoe hadden ze dat moment kunnen vermoeden het slachtoffer te zijn van een illusie? Mensen zoeken voor hun waarneming en interpretatie van de werkelijkheid bevestiging in het gedrag van anderen, vooral in situaties die door hun onverwachte en bedreigende karakter aanvankelijk grote oriëntatieproblemen met zich meebrengen: wat gebeurt hier eigenlijk? Wat moet ik doen?

Dit is ook de verklaring voor het bekende *bystander-effect*: wanneer diverse mensen tegelijk getuige zijn van een ongeluk of vechtpartij grijpt zelden iemand in. De toeschouwers twijfelen over wat op dat moment de juiste reactie